

ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΙΑΣ

1449 - 1881

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΚΑΡΡΑ

Η εργασία παρέχει στατιστικά στοιχεία των οθωμανικών κτισμάτων στην περιοχή της Άρτας την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1449 – 1881), με ειδική αναφορά σε 6 περιόδους :

1. Την χρονική περίοδο πριν τον Evliyâ Çelebi (1449 – 1660).
2. Το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, σύμφωνα με τον Evliyâ Çelebi.
3. Την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας με βάση τον Οθωμανικό Salname των Ιωαννίνων του έτους 1877 (Έτος εγίρας 1294).
4. Τα στατιστικά στοιχεία του Ekrem H. Ayverdi.
5. Τα καταγεγραμμένα οθωμανικά κτίρια στην περιοχή της Άρτας από τον Σεραφείμ Βυζάντιο το 1884, μετά την απελευθέρωση της πόλης.
6. Την παρούσα κατάσταση.

Αναστασία Γ. Καρρά

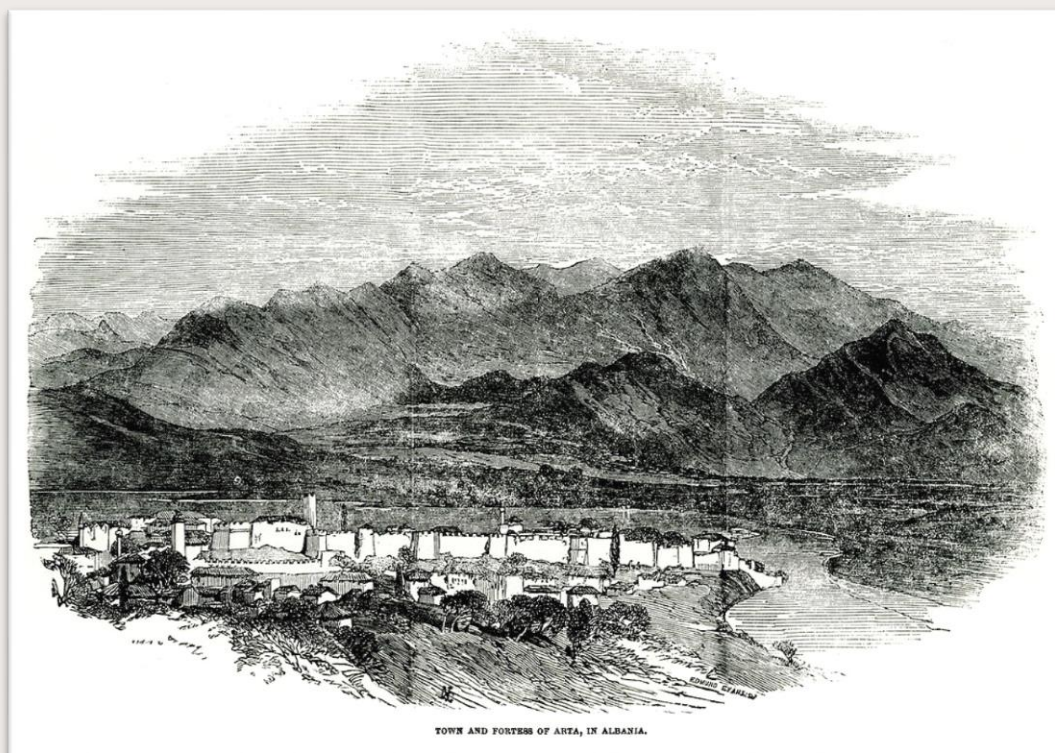
Άρτα, Απρίλιος 2024

Στο εξώφυλλο «Φωτογραφία του τεμένους του Φαΐκ Πασά στο Μαράτι Άρτης, το 1930-31», από το αρχείο του Richard W. Holtermann. (Φωτο από αρχείο Οικογένειας Holtermann).

Εισαγωγή

Χιλιάδες κτίρια κατασκευάστηκαν κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα σε μια χρονική περίοδο που κυμαίνεται σχεδόν από τρεις έως πέντε αιώνες, δίνοντας μια εικόνα «Οθωμανοποίησης» σε όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις και τα νησιά. Μετά την ανεξαρτησία των ελληνικών εδαφών, σε μια επιθυμία να εξαλειφθεί ο οθωμανικός αντίκτυπος στις πόλεις, εκτός από άλλους παράγοντες συμπεριλαμβανομένων των πολέμων και των σεισμών, ένας μεγάλος αριθμός οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα, δειγμάτων αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, κατεδαφίστηκαν.

Παρόλα αυτά, τα οθωμανικά κτίρια στην Ελλάδα εξακολουθούν να αντιπροσωπεύουν, στο σύνολό τους, μια από τις μεγαλύτερες και πιο καλοδιατηρημένες συλλογές οθωμανικής αρχιτεκτονικής στα Βαλκάνια. Ωστόσο, η ενασχόληση με τους αριθμούς στη μελέτη της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα και γενικά στα Βαλκάνια, αποτελεί όχι μόνο ένα σημαντικό ζήτημα, αλλά και μια δύσκολη προσέγγιση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότερες μελέτες προσφέρουν γενικά αποτελέσματα σχετικά με τον αριθμό των οθωμανικών ιστορικών κτιρίων μεταξύ τότε και τώρα. Όλες όμως συμπεραίνουν ότι τα υπάρχοντα οθωμανικά κτίρια στα Βαλκάνια δεν αποτελούν περισσότερο από το 5%. Η καταστροφή των οθωμανικών κτιρίων τείνει να αποδίδεται μόνο σε πολιτικούς λόγους ή ως αποτέλεσμα της τοπικής εχθρότητας κατά των «τουρκικών» αντικειμένων μετά την αναχώρηση των Οθωμανών από τα ελληνικά εδάφη. Ωστόσο, εκτός αυτού μπορεί να ήταν κι άλλοι λόγοι πίσω από τον μειωμένο αριθμό των Οθωμανικών κτιρίων, όπως πόλεμοι, σεισμοί ή νέες δημογραφικές καταστάσεις.

The Ottoman clocktower and the Byzantine castle of Arta, with the mosque inside. Illustration for The Illustrated London News, 15 April 1854.

1.ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η παρούσα εργασία παρέχει μια ποσοτική ανάλυση των οθωμανικών κτιρίων στην πόλη της Άρτας. Για να εξετάσουμε μια μεγάλη χρονική περίοδο, καθώς η περιοχή της Άρτας ήταν τουρκοκρατούμενη από το 1449 μέχρι το 1881, δηλαδή πάνω από 400 χρόνια, έχουν επιλεγεί, με βάση την διαθεσιμότητα των πηγών, 6 χρονικά πλαίσια για την καταγραφή των οθωμανικών κτιρίων :

1. Η χρονική περίοδος πριν τον Evliyâ Çelebi (1449 – 1660)
2. Το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, σύμφωνα με τον Evliyâ Çelebi.
3. Η ύστερη περίοδος της Τουρκοκρατίας στην Άρτα με βάση τον Οθωμανικό Salname των Ιωαννίνων του 1877 (Έτος εγίρας 1294).
4. Τα στατιστικά στοιχεία του Ekrem H. Ayverdi.
5. Τα καταγεγραμμένα οθωμανικά κτίρια στην περιοχή της Άρτας από τον Σεραφείμ Βυζάντιο το 1884, μετά την απελευθέρωση της πόλης.
6. Η παρούσα κατάσταση

Αυτές οι περίοδοι επιλέχτηκαν ειδικά, λαμβάνοντας υπόψη την διαθεσιμότητα των πηγών που περιλαμβάνουν στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των οθωμανικών κτιρίων στην περιοχή της Άρτας. Η εξέλιξη αυτών των αριθμών αναλύεται σύμφωνα με τους τύπους των κτιρίων που έχουν καταγραφεί και τα οποία συνήθως ήταν τζαμιά, ιεροδιδασκαλεία, σχολεία (γραμματοδιδασκαλεία), μοναστήρια, πτωχοκομεία, χάνια, λουτρά κ.α.

Arta, Epirus, now occupied by the Greeks. Engraving from The Illustrated London News, July 30, 1881.

2.ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΙΣ ΑΝΩΤΕΡΩ ΠΗΓΕΣ

1. Τζαμιά (Cami & Mescid) – Στην εργασία αναφέρεται ξεχωριστά ο αριθμός των τζαμιών (Cami) και των μεστζιτιών (Mescid), καθώς και ο συνολικός αριθμός τους. Στα αραβικά, τόσο το «Cami» όσο και το «Mescid» αναφέρονται σε ένα τζαμί, το οποίο είναι τόπος λατρείας για τους μουσουλμάνους. Ο όρος "cami" αναφέρεται σε ένα μεγαλύτερο και πιο σημαντικό τζαμί, που συνήθως διαθέτει τρούλο και μιναρέδες. Είναι συχνά το κεντρικό τζαμί σε μια πόλη ή ένα εξέχον τζαμί σε μια γειτονιά όπου γίνονται οι προσευχές της Παρασκευής. Από την άλλη πλευρά, το "mescid" είναι ένα μικρότερο τζαμί ή αίθουσα προσευχής, που συνήθως βρίσκεται σε τοπικές κοινότητες, γειτονιές και όπου οι πιστοί μπορούν να προσευχηθούν κι άλλες μέρες κατά μονάς. Έτσι, δεν διαθέτει άμβωνα, αλλά μόνο «mihrab», δηλαδή την ειδική εσοχή που χρησιμοποιείται για να υποδείξει την κατεύθυνση της προσευχής προς τη Μέκκα, (Petersen 1996).
2. Ιεροδιδασκαλεία (Medrese) - Η οθωμανική κοινότητα διατηρούσε ιεροδιδασκαλεία, το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της ισλαμικής εκπαίδευσης, όπου τα παιδιά διδάσκονταν ανάγνωση, απομνημόνευση, ερμηνεία του Κορανίου, θρησκευτικό δίκαιο, θεολογία, φιλοσοφία. Η φοίτηση ήταν δωρεάν και μη υποχρεωτική, αναπαρήγαγε την κατεστημένη κοινωνική διαστρωμάτωση και εκπαιδευε τα μελλοντικά στελέχη της κοινότητας: ιερωμένους, δασκάλους, δικαστές, (Medrese – TDV İslâm Ansiklopedisi)
3. Γραμματοδιδασκαλεία (Mektep) - Εστίαζαν συνήθως στην γενική μόρφωση των παιδιών και στην αρχή οι δάσκαλοι έστηναν έναν κύκλο διαλέξεων στο τζαμί της γειτονιάς. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι κτίστηκαν ανεξάρτητα σχολεία δίπλα σε τζαμιά ακόμη από μια περίοδο που μπορεί να θεωρηθεί πρόωπη. Αφού τα παιδιά μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν και να απομνημονεύουν το Κοράνι στο σχολείο, συνέχιζαν τα προχωρημένα μαθήματά τους στα τζαμιά. Τα παιδιά που πήγαιναν στο σχολείο έπαιρναν μαζί τους μια πλάκα για να γράφουν και για να την καθαρίσουν τη βουτούσαν σε ένα δοχείο γεμάτο νερό και την σκούπιζαν με ένα πανί. Το πρόγραμμα σπουδών περιλάμβανε γενικά ανάγνωση, γραμματική, Κοράνι, χαντίθ (κείμενα που παρουσιάζουν τα λόγια και τις πράξεις του Μωάμεθ), ποίηση και μαθηματικά, (Mektep – TDV İslâm Ansiklopedisi)
4. Μοναστήρια (Tekiye & Zawiya) - Ο τεκές ήταν ένα μοναστηριακό συγκρότημα, που σχετίζεται με μια ισλαμική μοναστική αδελφότητα, τους ονομαζόμενους Δερβίσηδες, που ήταν φορείς και εκφραστές του ισλαμικού μυστικισμού και προωθούσαν τον εξοθωμανισμό των περιφερειών και των αστικών τόπων. Οι δραστηριότητες των Δερβίσηδων ενισχύονταν από την κεντρική κυβέρνηση για την ίδρυση τεκέδων στις πρόσφατα κατακτημένες περιοχές, με παροχές εκτάσεων γης, φορολογικές απαλλαγές στο πλαίσιο της κοινωφελούς και αγαθοεργούς δραστηριότητάς τους και για τη

λειτουργία των διάφορων ευαγών ιδρυμάτων. Ο τεκές συνήθως περιλάμβανε έναν χώρο για προσευχή, δηλαδή ένα τζαμί, ένα ιερό, π.χ. ένα ταφικό μνημείο, ένα θρησκευτικό σχολείο, χώρους διαμονής για σπουδαστές και επισκέπτες, προσκυνητές και ταξιδιώτες, (Petersen 1996).

5. Χάνια (Han/Khan) - Τα οθωμανικά χάνια των πόλεων (han) ήταν συνήθως ένα κτίριο που συνδύαζε τη λειτουργία του ξενώνα και του εμπορικού κέντρου (αγοράς). Τα κτίρια τους είχαν ένα πρότυπο σχέδιο που περιλάμβανε ένα τετράγωνο ή ορθογώνιο περίβλημα με δωμάτια διανυκτέρευσης διευθετημένα γύρω από μια κεντρική αυλή, ενώ διέθετε στάβλους, αποθήκες, δωμάτια και πιθανά μικρό τέμενος, (Petersen 1996).
6. Λουτρά (Hamam) - Τα Οθωμανικά λουτρά που κτίστηκαν στον Ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας, ποικίλουν σε μέγεθος, ποιότητα κατασκευής και διακοσμητικό πλούτο, αναδεικνύοντας τις περισσότερες φορές μία υψηλή αισθητική έκφραση εσωτερικών χώρων. Κτίρια τυπικά του ισλαμικού κόσμου, καθώς η εκπλήρωση των κανόνων υγιεινής ήταν συνυφασμένη με τις επιταγές της θρησκείας (σύμφωνα με την οποία οι μουσουλμάνοι έπρεπε να πλένονται συχνά με τρεχούμενο νερό), αποτελούσαν επίσης χώρο έντονης δραστηριότητας με κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές παραμέτρους, ακολουθώντας το ρυθμό ανάπτυξης και αστικοποίησης των τουρκικών πόλεων και των τουρκοκρατούμενων περιοχών, (Κανετάκη, 2004).

Salonique
Une teinturerie

Saloniki
Färberei

Saloniki
Dye-work

Khan interior, Saloniki, Hans Holdt and Hugo von Hofmannsthal, 1923

7. Αγορές (Carşı) - Στην οθωμανική πόλη, ο όρος carşı δηλώνει την αγορά ως κέλφος και ο όρος bazaar προσδιορίζει την γενικότερη περιοχή της αγοράς

στις οθωμανικές πόλεις ή μια ανοικτή αγορά. Αποτελούνταν από ένα σύνολο μικρών καταστημάτων κατά μήκος και των δύο πλευρών, παράλληλων και κάθετων, μικρών και στενών δρόμων, συχνά σκεπαστών με ξύλινες κατασκευές για λόγους σκίασης. Ένα *çarşı* περιλάμβανε επίσης μια σειρά από ειδικά κτίρια, όπως *μπεζεστένι*, *λουτρά* (*χαμάμ*), *χάνια* και *καραβάν σεράγια* καθώς και ιδιωτικά καταστήματα, *πάγκους* για λαϊκές και *τζαμί* (Cerasi 1988). Επίκεντρο της αγοράς ήταν το *μπεζεστένι*, όπου πωλούνταν πολύτιμα είδη, αρώματα και υφάσματα. Σε κάθε δρόμο ήταν συγκεντρωμένα *μαγαζιά* μιας συντεχνίας, ειδικευμένα σ' ένα είδος εμπορεύματος. Το *μπεζεστένι* (Bedesten) είναι μια ιδιαίτερη μορφή κλειστής αγοράς, όπου εμπορεύονται και αποθηκεύονται αγαθά μεγάλης αξίας. Είναι μια μεγάλη επιμήκης θολωτή αίθουσα, που συνήθως είναι και *διώροφη* και διαθέτει *εξωτερικά μεμονωμένα καταστήματα*. Αρχικά ο όρος σήμαινε την περιοχή μιας αγοράς όπου πωλούνταν υφάσματα και τα πρώτα *μπεζεστένια* ήταν πιθανά συγκεκριμένες περιοχές μιας γενικότερης αγοράς, (Drakoulis, 2012).

8. *Πτωχοκομεία* (Imaret) – Αποτελούσαν είδος κοινωνικής μέριμνας όπου παρασκευάζονταν *συσσίτια* για *απόρους*. Διένεμαν *δωρεάν ψωμί*, *σούπα* και *κρέας* καθημερινά και *ρύζι* δυο φορές την εβδομάδα στους *φτωχούς*, στους *μαθητές* και στους *δερβίσηδες*, τους *περιπλανώμενους μύστες* του *Ισλάμ*. Τα *ιμαρέτ* αποτελούν τμήμα ενός μεγαλύτερου θρησκευτικού συγκροτήματος που περιλαμβάνει συνήθως ένα *τζαμί*, ένα *μεντρεσέ* και ένα *λουτρό* (*hammam*). Οι *δημόσιοι αυτοί χώροι* κοινωνικής μέριμνας αποτελούνταν από *κουζίνα*, *τραπεζαρία*, *αποθήκη τροφίμων*, *αχυρώνα*, *στάβλο*, *τουαλέτα*, *ξύλινο υπόστεγο* και *δωμάτια διανυκτέρευσης*, (Singer, 2007).
9. *Γέφυρες* (Koprusu)
10. *Πύργοι ρολογιών* (Saat)
11. *Βρύσες* (Cesme)

3. ΑΝΑΛΥΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΥΠΑΡΧΟΥΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Έξι κύριες κατηγορίες πηγών χρησιμοποιήθηκαν για την καταγραφή των οθωμανικών κτιρίων της Άρτας:

3.1. Πηγές πριν τον Evliyâ Celebi

Τα περισσότερα εδάφη της σημερινής Ελλάδας κυριαρχούνταν από τους Οθωμανούς σχεδόν δύο αιώνες πριν από το ταξίδι του Evliyâ, και σε ορισμένες περιοχές έως και τρεις αιώνες πριν απ' αυτό, όπως η περίπτωση της Θράκης (1361-1660). Η έρευνα για τα οθωμανικά κτίρια στην Ελλάδα που ανήκουν σε αυτήν την περίοδο είναι ένα δύσκολο έργο καθώς απαιτεί πρόσβαση στα πρώιμα Οθωμανικά αρχεία. Η άμεση εξέταση αυτών των αρχείων δεν είναι εύκολα προσβάσιμη, κυρίως λόγω της παλαιοθωμανικής γραφής των, σημαντικό τμήμα όμως του περιεχομένου τους έχει δημοσιευθεί σε αρκετά έργα, αναδεικνύοντας έτσι τις πηγές της περιόδου αυτής. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι το πιο πρόσφατο έργο *Balkanlar'da Osmanlı vakıfları, vakfiyeler Yunanistan* (Ottoman Waqfs in the Balkans: Waqf Deeds in Greece), του

Halit Eren et. al. (επιμ.), IRCICA 2017, είναι το πιο χρήσιμο εγκυκλοπαιδικό έργο που αφορά το βακούφια στην Ελλάδα.

Μια άλλη πηγή για την ίδια εποχή είναι τα χειρόγραφα των Οθωμανών γεωγράφων και χαρτογράφων που παρείχαν πληθώρα πληροφοριών σχετικά με τις περιοχές της Βαλκάνια, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Το πιο σημαντικό χειρόγραφο είναι το Kitab-ı Bahriye (Βιβλίο Πλοήγησης) του Pîrî Reis (d.1553), καθώς και το Menâzirü'l-avâlim (Προοπτικές των Κόσμων) του Âşîk Mehmed (p. 1598;).

Άποψη της Άρτας σε πίνακα του Edward Lear με τοτζαμί εντός του κάστρου. 2 January 1851

Source: Benaki Museum Library.

Η περιοχή της Άρτας παραδόθηκε στους Τούρκους το 1449. Για το χρονικό διάστημα από το 1449 μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα που επισκέφτηκε την Άρτα ο Εβλιγιά Τσελεμπί, δηλαδή περίπου για διάστημα 230 χρόνων, στην ευρύτερη περιοχή του καζά της Άρτας, δυο σημαντικές πηγές αποτελούν το οθωμανικό κατάστιχο Tahrir Defterleri 367 (Καρρά, 2024) και το βιβλίο «Eski bir rûznâmeye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri» (Özergin, 1974). Σύμφωνα με αυτές τις δύο πηγές στην Άρτα καταγράφονται :

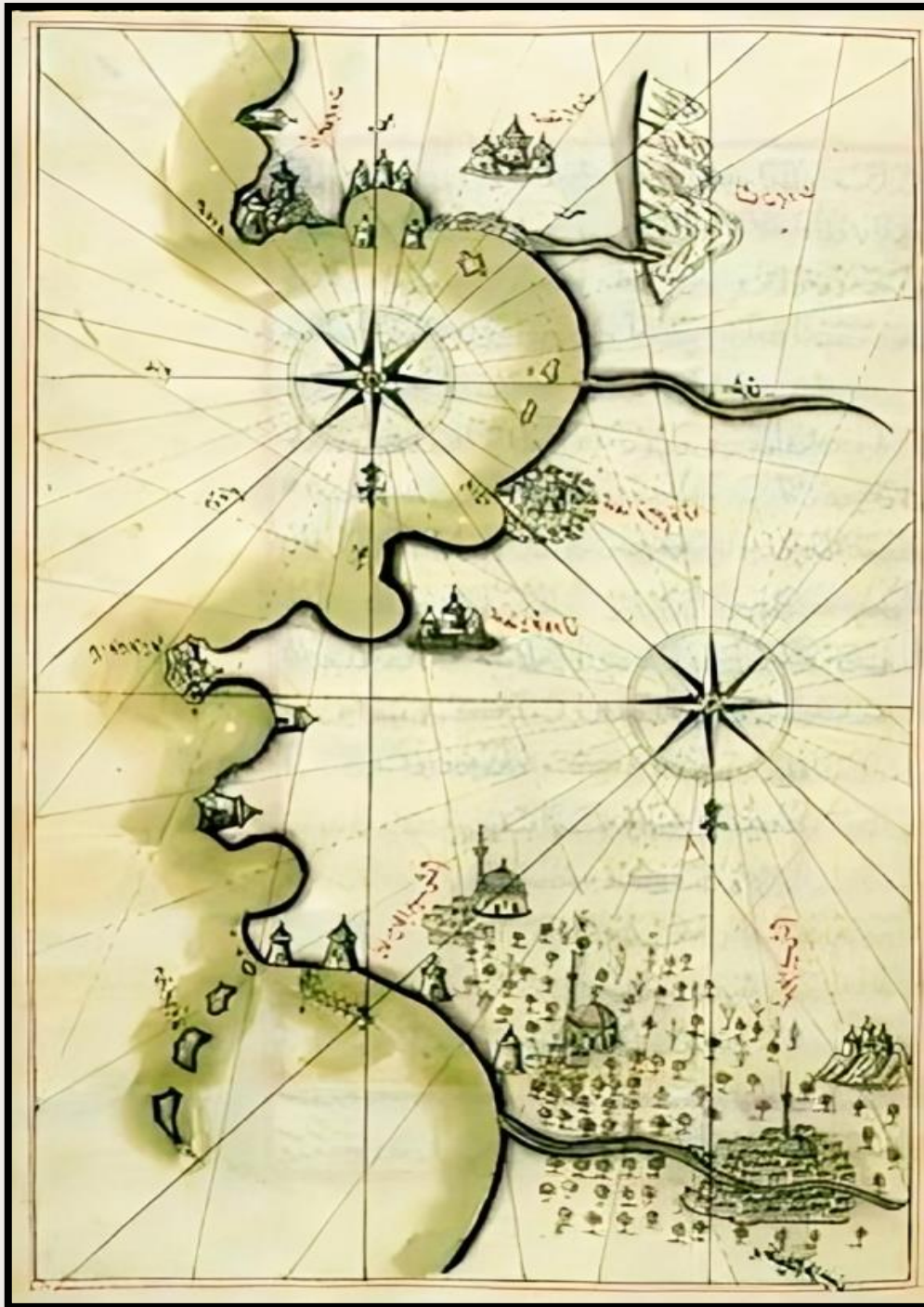
1. 1 κουλιγιέ του Φαΐκ πασά έξω από την Άρτα στην περιοχή Μαράτι, που περιλάμβανε το Τζαμί του Φαΐκ Πασά και 1 ιεροδιδασκαλείο σύμφωνα με το Οθωμανικό κατάστιχο TD367 (Καρρά, 2024), που κτίστηκε στα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με άρθρο του ιστορικού Semavi Bey «Το αντίγραφο της ιδρυτικής πράξης του Φαΐκ Πασά, που συντάχθηκε το 1493 (Έτος εγίρας 898) και στο οποίο προστέθηκε προσθήκη το 1502 (Έτος εγίρας 907), υπάρχει στο κτηματολογικό βιβλίο με αριθμό 623 στη Γενική Διεύθυνση Ιδρυμάτων» (Semavi,1968) .

2. 2 ιεροδιδασκαλεία στην πόλη της Άρτας που τεκμηριώνονται με βάση το βιβλίο του Muammer Kemal Özergin, «Eski bir rûznâmeye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri» (1974), το οποίο αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό σύνολο χειρόγραφων που παρείχαν λεπτομερή στατιστικά στοιχεία σχετικά με τα οθωμανικά ιεροδιδασκαλεία στα Βαλκάνια. Αυτό το ενδιαφέρον έργο χρονολογείται περίπου στο 1660, λίγα χρόνια πριν από την επίσκεψη του Ενλιγιά και συνολικά, στην Ρούμελη τεκμηριώνει 144 ιεροδιδασκαλεία, δύο από τα οποία βρίσκονταν στην Άρτα.

Arta and the river Arachthus from the Salora road. BERESFORD, George de la Poer, Captain. Twelve Sketches in double tinted Lithography of Scenes in Southern Albania, London, Day and Son, [1855].

Στον χάρτη που ακολουθεί στην επόμενη σελίδα και που σύμφωνα με την έρευνά μας έχει τον τίτλο “*Piri Reis - Map of the Ambracian Gulf 2, Source: Maidun Collection*” μπορούμε να δούμε στην άκρη κάτω δεξιά, την πόλη της Άρτας που την διασχίζει ο Άραχθος, πιο πάνω το χωριό Ιμαρέτι με το τζαμί του Φαίκ Πασά και ακόμη πιο πάνω το τζαμί στα Ισταρόκα (Σημερινά Ρόκα). Αν ο χάρτης απεικονίζει πράγματι την περιοχή της Άρτας, προερχόμενος από το Kitâb-ı Bahriyye, και λαμβάνοντας υπ’ όψη ότι ο Οθωμανός γεωγράφος και καπετάνιος Pîrî Reis άρχισε το έργο του ως χαρτογράφος στις αρχές του 16ου αιώνα, τότε μπορούμε να μιλήσουμε για 3 τζαμιά στην περιοχή της Άρτας την ίδια εποχή. Ωστόσο δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε την επίσημη πηγή της πληροφορίας του συγκεκριμένου χάρτη, καθώς διατίθεται από οίκο δημοπρασιών.

3.2. Το «Οδοιπορικό» του Evliyâ Çelebi

Οι 10 τόμοι Seyahatnâmesi του Evliyâ είναι η πιο σημαντική περιγραφή για την Ελλάδα και πολλές άλλες περιοχές, κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, υπό τους Οθωμανούς. Οποιαδήποτε μελέτη αφιερωμένη στην ιστορία ή/και την αρχιτεκτονική των ελληνικών περιοχών στη διάρκεια της τουρκοκρατίας, πρέπει να ξεκινήσει με τα δεδομένα του Evliyâ, λόγω της εξαιρετικής αξίας της δουλειάς του. Επιπλέον, η μέθοδος του να περιγράφει τις περιοχές, τις πόλεις και τα κτίρια μοιάζει αρκετά με

τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκε, δύο αιώνες αργότερα, στους Οθωμανικούς Salnames.

Συνολικά ο Evliyâ μας περιγράφει τα παρακάτω οθωμανικά κτίρια (Καρρά, 2024) :

Στο χωριό Ιμαρέτι, βακούφι του Φαΐκ Πασά :

1. 1 τζαμί
2. 1 ιεροδιδασκαλείο
3. 1 πτωχοκομείο
4. 1 χάνι

Στην πόλη της Άρτας :

1. 15 τζαμιά, 6 μεγάλα (Cami) και 9 μικρά (Mescid)
2. 3 ιεροδιδασκαλεία (Medrese)
3. 5 γραμματοδιδασκαλεία (Mektep)
4. 3 μοναστήρια (Tekiye & Zawiya).
5. 1 Χάνι / Αγορά (Han/Khan / Carşi)
6. ? Λουτρό (Hamam)
7. 1 Γέφυρα (Koprusu)
8. 1 ρολόι (Saat)
9. 1 κάστρο (Kale)

Γράφει χαρακτηριστικά ο Evliyâ: «.....Υπάρχουν 6 μεγάλα τζαμιά για να προσεύχονται οι πιστοί. Απ' αυτά τα δύο τζαμιά βρίσκονται μέσα στο κάστρο. Στην αρχή του παζαριού, όπως μπαίνουμε στην πόλη, βρίσκεται το Τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Βελή, με κεραμοσκεπή και πέτρινο μιναρέ, που είναι δίπατο και έχει πολύ κόσμο μια και ανήκει σε μεγάλη ενορία. Το Τεκέ Τζαμί (μοναστήρι των Δερβίσηδων) στο νότιο άκρο της πόλης είναι μεγάλο κ αρχαίο κτίριο. Και τα τζαμιά (---), (---) είναι παλιά κτίρια....Υπάρχουν ακόμη 9 μικρά τζαμιά (μεστζίτια) για τους πιστούς. Ανάμεσά τους και τα μεστζίτια του Δερβίση Μπαμπά και του Ντιζάρη (φρούραρχου) που βρίσκονται κοντά στο σεράγι του Γιουσούφ Μπέη..... Υπάρχουν 3 ιεροδιδασκαλεία (μεντρεσέ), κι ανάμεσά τους και ο ανθηρός μεντρεσές του Σουλτάνου Βαγιαζίτ Χαν. Υπάρχουν ακόμη 5 γραμματοδιδασκαλεία και 3 μοναστήρια δερβίσηδων. Μεταξύ αυτών, και το μοναστήρι στο Τεκκέ Τζαμί που είναι όλο ζωή. Και υπάρχει και ένας εμπορικός δρόμος. Πέρα απ' αυτό το δρόμο, στο κάτω μέρος του τζαμιού του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Χαν είναι χτισμένο ένα μεγάλο πανδοχείο. Μπροστά στην πόρτα αυτού του πανδοχείου υψώνεται ένας θαυμαστός πύργος : Είναι ένας επιβλητικός πύργος ρολογιού στην άλλη πλευρά του δρόμου απέναντι από το χάνι.....», (Καρρά, 2024).

3.3 Ο Οθωμανικός Σαλναμές του 1877

Οι Salnames ή Nevsal (Επετηρίδες) εκδόθηκαν κατά την τελευταία εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1847-1918) και μας δίνουν μια λεπτομερή εικόνα των περιοχών που διοικούνταν από τους Οθωμανούς μέχρι τότε. Αυτές οι επετηρίδες μας δίνουν πολύ πλούσιες πληροφορίες σχετικά με γεωγραφικές, γεωλογικές, πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές λεπτομέρειες κάθε πόλης ή περιοχής (νομός ή σαντζάκι) στην Ελλάδα, με εξαίρεση τις περιοχές που είχαν ήδη απελευθερωθεί όπως η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάδα. Στην εργασία παρατίθενται τα στοιχεία από το

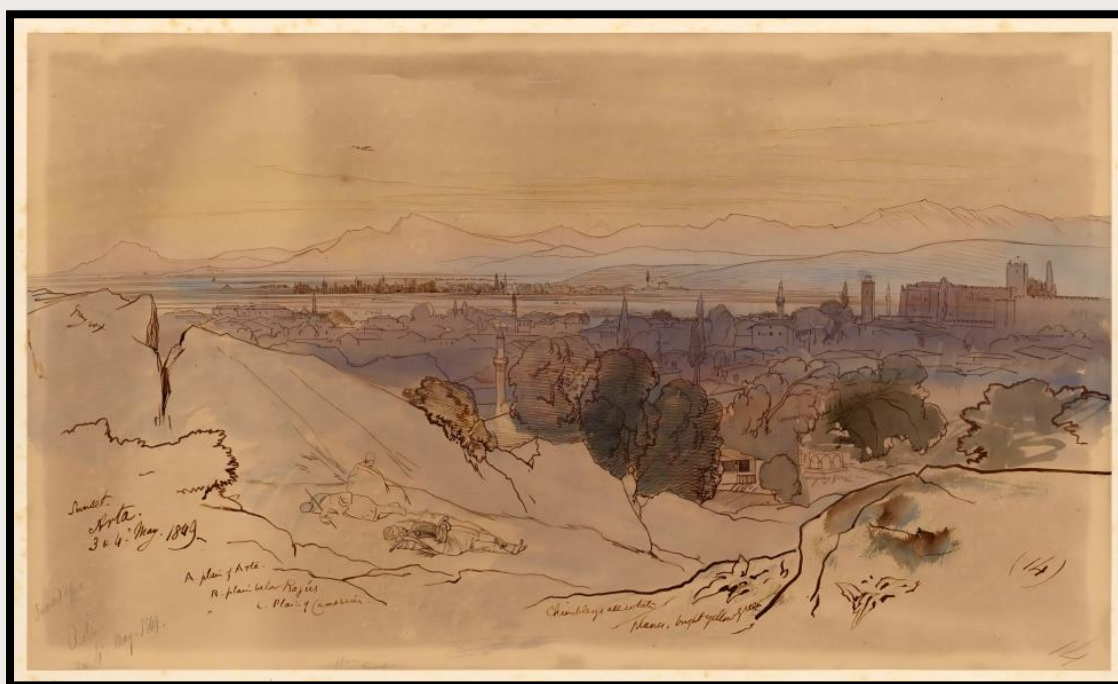
Σαλναμέ του βιλαετιού των Ιωαννίνων του 1877, μέρος του οποίου αποτελούσε μέχρι το 1881 και η Άρτα (Yanya Vilayet Salnâmesi (1288 - 1319 H/ 1871-1901 A.D.).

Συνολικά στην Άρτα αναφέρονται τα παρακάτω κτίρια:

1. > 8 τζαμιά, 8 μεγάλα (Cami) και κανένα μικρό (Mescid)
2. 2 ιεροδιδασκαλεία (Medrese)
3. 41 γραμματοδιδασκαλεία (Mekter)
4. 1 μοναστήρι (Tekiye & Zawiya).
5. 15 Χάνια (Han/Khan - çarşı)
6. 2 Λουτρά (Hamam)
7. 25 Γέφυρες (Koprusu)
8. 110 Βρύσες (Cesme)

3.4. Τα στατιστικά στοιχεία του Ε. Η. Ayverdi.

Το τετράτομο έργο *Anrupa'da Osmanli Mimari Eserleri* (Οθωμανικά αρχιτεκτονικά έργα στην Ευρώπη) του Ekrem Hakki Ayverdi, θεωρείται το πιο διακεκριμένο έργο που πραγματεύεται με τους αριθμούς και τις στατιστικές των οθωμανικών κτιρίων στα Βαλκάνια. Ο 4ος τόμος, που καλύπτει την οθωμανική αρχιτεκτονική στη Βουλγαρία, την Ελλάδα και την Αλβανία εκδόθηκε το 1982. Το δεύτερο μέρος αυτού τόμου με τίτλο «*V. KİTAP. Yunanistan'da Osmanli Mimari Eserleri*» αποτελείται από 207 σελίδες: 142 σελίδες κειμένου και 60 σελίδες με 282 φιγούρες (συμπεριλαμβανομένων χαρτών, σχεδίων, παλιών φωτογραφιών, φωτογραφιών και σχεδίων του συγγραφέα) και τελειώνει με δύο πίνακες των οθωμανικών κτισμάτων που βρέθηκαν στην Ελλάδα στο τέλος της οθωμανικής επικράτησης.

Η πόλη της Άρτας, 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

Το βιβλίο του Ayvredî βασίστηκε κυρίως στα δεδομένα του Enliyâ. Επιπλέον, χρησιμοποίησε τα οθωμανικά αρχεία όποτε ήταν δυνατόν, με ειδική αναφορά στο Bas Vekalet Arsivinde vakif (Bs. V. Ars.), τουλάχιστον όσο αφορά την περιοχή της Άρτας. Γράφει χαρακτηριστικά στον πρόλογο του βιβλίου ο Ayverdi: «Στο Γενικό Αναπληρωματικό Αρχείο, μας βοηθούν πολύ τα βιβλία τίτλων ιδιοκτησίας των δήμων. Το γεγονός ότι μερικές φορές γράφονταν χωριστές ημερομηνίες για το ίδρυμα σε δύο τεύχη φαίνεται καθαρά. Επιπλέον, οι θάνατοι γνωστών προσωπικοτήτων, όπως σουλτάνων, φαίνονται αιώνες αργότερα. Οι παλαιότερες ημερομηνίες σε αυτά τα βιβλία πράξεων είναι στα τέλη του 1100». Ο συγγραφέας αναζήτησε επίσης παλαιότερες και σύγχρονες μελέτες για το θέμα, και αναγνώρισε τη σημασία των σχεδίων και των παλιών φωτογραφιών των ταξιδιωτών ως σημαντική πηγή για τον εντοπισμό ερειπωμένων και κατεστραμμένων κτιρίων.

Στην σελίδα 399 του βιβλίου του Ayverdi που περιέχει το δεύτερο μέρος του συνολικού πίνακα οθωμανικών μνημείων στη Ελλάδα, σύμφωνα με τις πηγές του συγγραφέα, στην Άρτα αναφέρονται τα παρακάτω κτίρια:

1. 16 τζαμιά, 13 μεγάλα (Cami) και 3 μικρά (Mescid)
2. 10 ιεροδιδασκαλεία (Medrese)
3. 13 γραμματοδιδασκαλεία (Mektep)
4. 6 μοναστήρια (Tekiye & Zawiya)
5. 8 Χάνια (Han/Khan - çarşı)
6. 3 Λουτρά (Hamam)
7. 1 Γέφυρα (Koprusu)
8. 1 Ρολόι (Saat)
9. 1 Κάστρο (Kale)
10. 4 Φτωχοκομεία (Imaret)

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η περιγραφή του Enliyâ για τα οθωμανικά κτίρια με τα ονόματά τους, οι αριθμοί και οι επιγραφές αποτέλεσαν τον πυρήνα της μελέτης του Ayverdi. Έτσι σε αρκετές περιπτώσεις, οι αριθμοί και στις δύο αναφορές είναι οι ίδιοι. Παρά την ασύγκριτη αξία του έργου του Ayverdi, τα δεδομένα και οι αριθμοί πρέπει να διασταυρωθούν, καθώς, σε αρκετές περιπτώσεις, τα αναφερόμενα ποσά υπερβαίνουν τον πραγματικό αριθμό των κτιρίων. Αυτό οφείλεται κυρίως στην ποικιλομορφία των ονομάτων του ίδιου κτιρίου σύμφωνα με τις ποικίλες πηγές στις οποίες βασίστηκε ο Ayverdi. Γι' αυτόν ίσως το λόγο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπάρχουν διαφορές μεταξύ των κτιρίων που αναφέρονται στο κείμενο και τους αριθμούς που αναφέρονται στους συνολικούς πίνακες στο τέλος της ενότητας για την Ελλάδα.

Στον κατάλογο που ακολουθεί από το βιβλίο του Ayverdi, καταγράφονται με αλφαβητική σειρά μόνο τα κτίρια των οποίων η ονομασία είναι γνωστή μέσα από τις διάφορες πηγές, κατά ομάδες. Στη αρχή υπάρχει ο αριθμός καταμέτρησης στο συγκεκριμένο βιβλίο, ακολουθεί το όνομα, η πηγή της πληροφορίας, ο σχολιασμός του συγγραφέα, η χρονολογία, όπου είναι γνωστή, και στην παρένθεση αναγράφεται το αντίστοιχο έτος εγίρας.

Η πόλη της Άρτας, Louis-François Cassas, 1780, <https://www.louvre.fr/>

Πιο αναλυτικά τα καταγεγραμμένα με το όνομά τους κτίρια του Ayverdi για την Άρτα, έχουν ως εξής:

CAMI / MESCIDI (Τζαμιά)

3060 – BABA MESCIDI : Αναφέρεται από τον Evliyâ.

3061 – CAVIDAN MESCIDI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο) όπου αναφέρεται με αριθμό 21116, το 1660 (Έτος εγίρας 1070)

3062 – DIZDAR MESCIDI : Αναφέρεται από τον Evliyâ.

3063 – ESKI CAMI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο) Η θυσία του Μεχμέτ Εφέντη στην αυλή αυτού του τζαμιού προέρχεται από το αρχείο του μεντρεσέ το 1728 (Έτος εγίρας 1140).

3064 – FAIK PASA CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο)

3065 – FAIK PASA MEDRESESI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο)

3066 – FAIK PASA IMARETI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο)

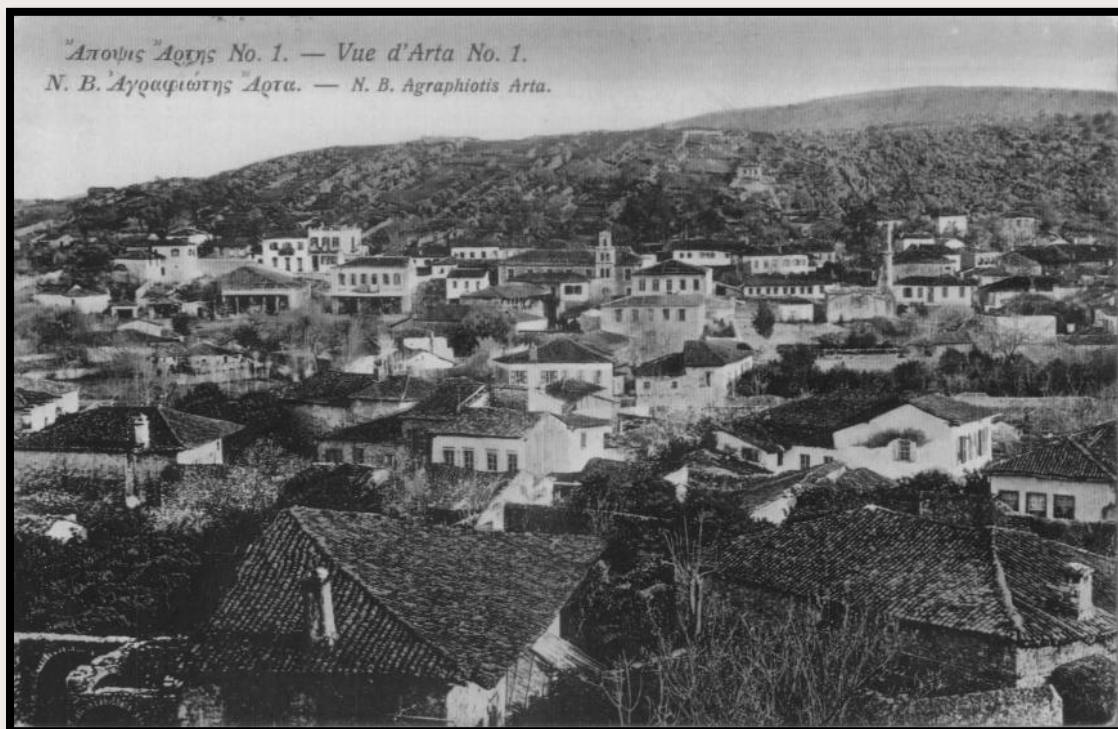
3067 – FAIK PASA KOPRUSU : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο)

3068 – FATIΗ CAMII : Αναφέρεται στο άρθρο του Semavi Bey στο Turkiyat και έχει μείνει μόνο το θεμέλιο.

3069 – FEYZULLAH EFENDI CAMII : Στο άρθρο του Semavi Bey στο Turkiyat, φαίνεται ότι αυτό το τζαμί έχει τρεις τρούλους, όπως αναφέρεται και από τον αρχαιολόγο Α. Ορλάντο.

3070 – HAMZA BEY CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο) Ταξινόμηση Kerpeci σελ. 118. Χωρίς ημερομηνία.

3071 – HASAN BEY CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο) Ταξινόμηση Kereci σελ. 118. Καταγράφεται και το 1684 (Έτος εγίρας 1095).

Άποψη της Άρτας το 1904. Φωτοκάρτα Νο 1 του Ν.Β. Αγραφιότη. Η πόλη είναι φωτογραφισμένη από το Κάστρο. Διακρίνεται το καμπαναριό του Αγίου Γεωργίου και πιο δεξιά ο μιναρές από το τζαμί του Κιλίτζ Μπέη.

3072 – HASAN CAVUS ve SUFI SULEYMAN BEY CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφεται το 1839 (Έτος εγίρας 1255).

3073 – HUNKAR – SULTAN SULEYMAN CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφεται επίσης το 1831 (Έτος εγίρας 1246).

3074 – KILIC BEY CAMII : Αναφέρεται στο άρθρο του Semavi Bey στο *Turkiyat*.

3075 – MEDRESE CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται χωρίς ημερομηνία.

3076 – OSMAN PASA CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται χωρίς ημερομηνία

3077 – SULTAN BAYEZID CAMII : Ο Enliyâ γράφει ότι το τζαμί είναι πλακόστρωτο και έχει κομμένο πέτρινο μιναρέ και ότι έχει μεντρεσέ.

3078 – SULTAN BAYEZID MEDRESESI

3079 – SULTAN MUSTAFA CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο) : ταξινόμηση de Emiri, III. Sultan Ahmed αρ. 11371.

3080 – TEKYE CAMII : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο) Αναφέρεται επίσης.

MEDRESELER (Ιεροδιδασκαλεία)

3081 – ALI CAVUS MEDRESESI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1674 (Έτος εγίρας 1084).

3082 – KURBANI MEHMED AGA MEDRESESI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1728 (Έτος εγίρας 1140).

3083 – OMER BEY MEDRESESI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1649 (Έτος εγίρας 1059).

3084 – SULEYMAN AGA MEDRESESI : Στα γραπτά αναφέρεται σαν ρουμελιώτικος μεντρεσές.

Φωτοκάρτα με άποψη της Άρτας, ταχυδρομημένη το 1905. Αριστερά διακρίνεται το τζαμί Κιλίτς Μπέη.

ΜΕΚΤΕΠΛΕΡ (Γραμματοδιδασκαλεία)

3085 – CEVHER AGA ΜΕΚΤΕΒΙ : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1727 (Έτος εγίρας 1139).

3086 – CESNIGIR AYAS AGA ΜΕΚΤΕΒΙ : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1699 (1110).

3087 – HACI KARA ALI ΜΕΚΤΕΒΙ : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφηκε το 1727 (Έτος εγίρας 1139) και το 1757 (Έτος εγίρας 1170).

3088 – HACI MUSTAFA BEY ΜΕΚΤΕΒΙ : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφηκε το 1723 (Έτος εγίρας 1135).

3089 – KAPICI HASAN BEY MEKTEBI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1699 (Έτος εγίρας 1110).

3090 – LUFTI BEY MEKTEBI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1858 (Έτος εγίρας 1274).

3091 – SULEYMAN AGA DARULHADISI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Έχει επίσης καταγραφεί το 1726 (Έτος εγίρας 1138).

3092 – SULEYMAN BEY MEKTEBI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφηκε το 1708 (Έτος εγίρας 1119).

TEKYE VE ZAVIYELER (Μοναστήρια κ.α.)

3093 – SINAN DEDE ZAVIYESI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφηκε το 1663 (Έτος εγίρας 1073).

3094 – SIYAH MERMER ZAVIYESI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφηκε το 1793 (Έτος εγίρας 1207).

3095 – TEKYE CAMII TEKYESI : Αναφέρεται από τον Evliyâ.

3096 – ISKENDER PASA – ZADE OSMAN SAH BEY IMARETI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Αναφέρεται το 1664 (Έτος εγίρας 1074).

3097 – HACI MUSTAFA BEY IMARETI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφεται το 1722 (Έτος εγίρας 1134).

3098 – HAN : Ο Evliyâ, (σελ. 644), αναφέρει ότι υπήρχε ένα υπέροχο Χάνι, απέναντι από το Τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ.

3099 – HACI MUKBIL bin HACI MUSTAFA HANI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο) : Καταγράφεται στη σελ. 120 το 1768 (Έτος εγίρας 1181).

3100 – KAPI AGASI ABDURRAHMAN PASA ve IBRAHIM BEY HANI : (Γενικό Αναπληρωματικό αρχείο). Καταγράφεται με αρ. 838 το 1675 (Έτος εγίρας 1086).

3101 – HAMAM : Αναφέρεται από τον Evliyâ.

3102 – SAAT KULESI : Αναφέρεται από τον Evliyâ, μπροστά από το Τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ.

3103 – SERANDOZ Koyunde HAN : Αναφέρεται στην επετηρίδα των Ιωαννίνων, 6 χλμ. από τον κόλπο Naslic στο νότο.

Επίσης στη σελίδα 266 του βιβλίου του, ο Ayverdi κατατάσσει στην περιοχή της Άρτας 2 οθωμανικά κτίρια και στο χωριό Λούρος (Loros), τα εξής:

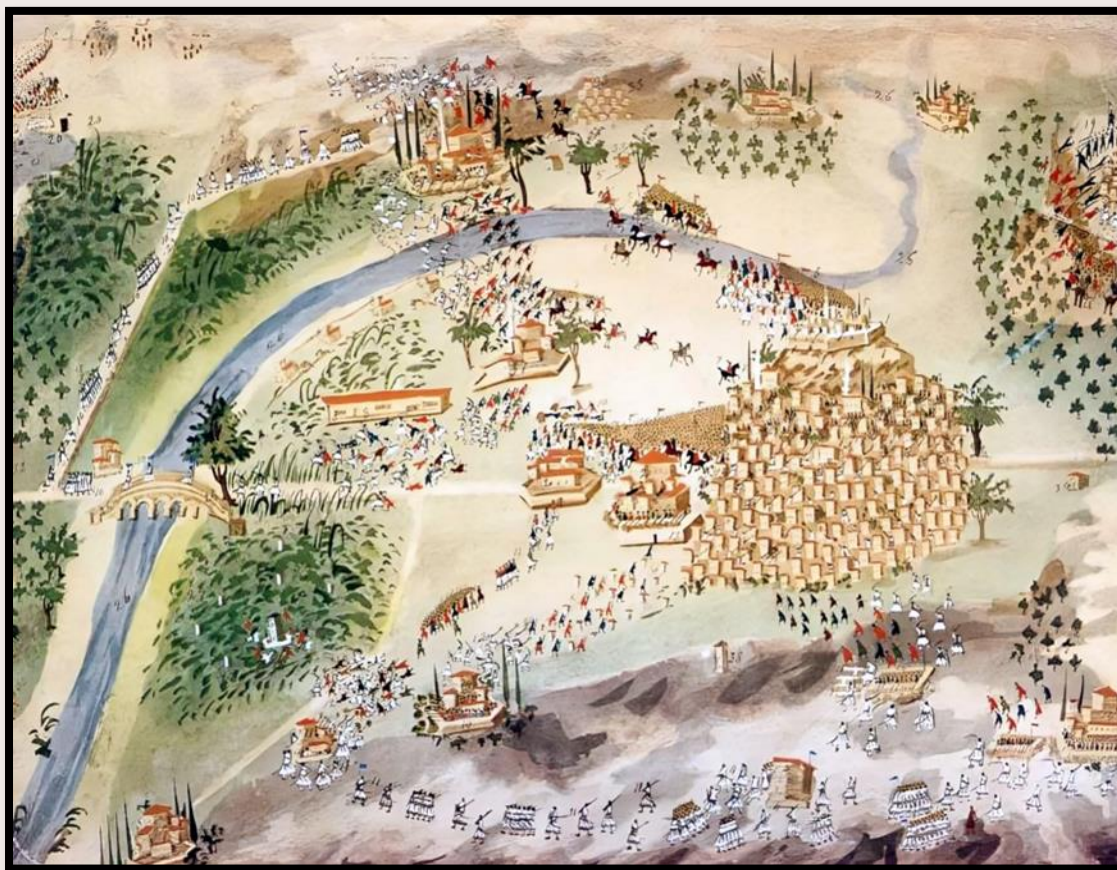
1882 – LOROS'DA SEFIC BEY HANI : Αυτό το πανδοχείο φαίνεται στον χάρτη 1/50000 της Νάρντα, για τον ελληνικό πόλεμο (1896)

1883 – LOROS'DA HAMIDIYE KOPRUSU : Στον χάρτη 1/50000 επισημαίνεται και το μεγάλο 7/τοξο πέτρινο γεφύρι.

3.5 Οι αναφορές από τον Σεραφεΐμ Ξενόπουλο

Οι πρώτες μαρτυρίες που έχουμε για τα οθωμανικά κτίρια μετά την απελευθέρωση της Άρτας, αφορούν μόνο τεμένη. Πιο συγκεκριμένα, ο τότε Μητροπολίτης Άρτης Σεραφεΐμ Ξενόπουλος (1884) αναφέρει στην Άρτα 8 τζαμιά, τα εξής:

1. Το βορειοδυτικώς της πόλεως Άρτης εις το χωρίον Μαράτι τέμενος του Φαΐκ πασά.....
2. Το εντός του φρουρίου τέμενος Σουλτάν Μεχμέτ....
3. Το εκτός του φρουρίου ευρισκόμενον ονόματι Σουλτάν Μπαγιαζήτ....
4. Το προς ανατολάς της πόλεως εν τη θέσει Μονοπωλείου ευρισκόμενον τέμενος του Κηλήτς Βέη....
5. Το προς δυσμάς της πόλεως τέμενος πλησίον του Τεκέ..
6. Το εν τη συνοικία Ελγιασβέη τέμενος του Φειζούλη...
7. Το προς μεσημβρίαν της Μητροπόλεως, εγγύς των οικιών των Μπέιδων καλούμενον....
8. Εις το χωρίον Σταρόκα....

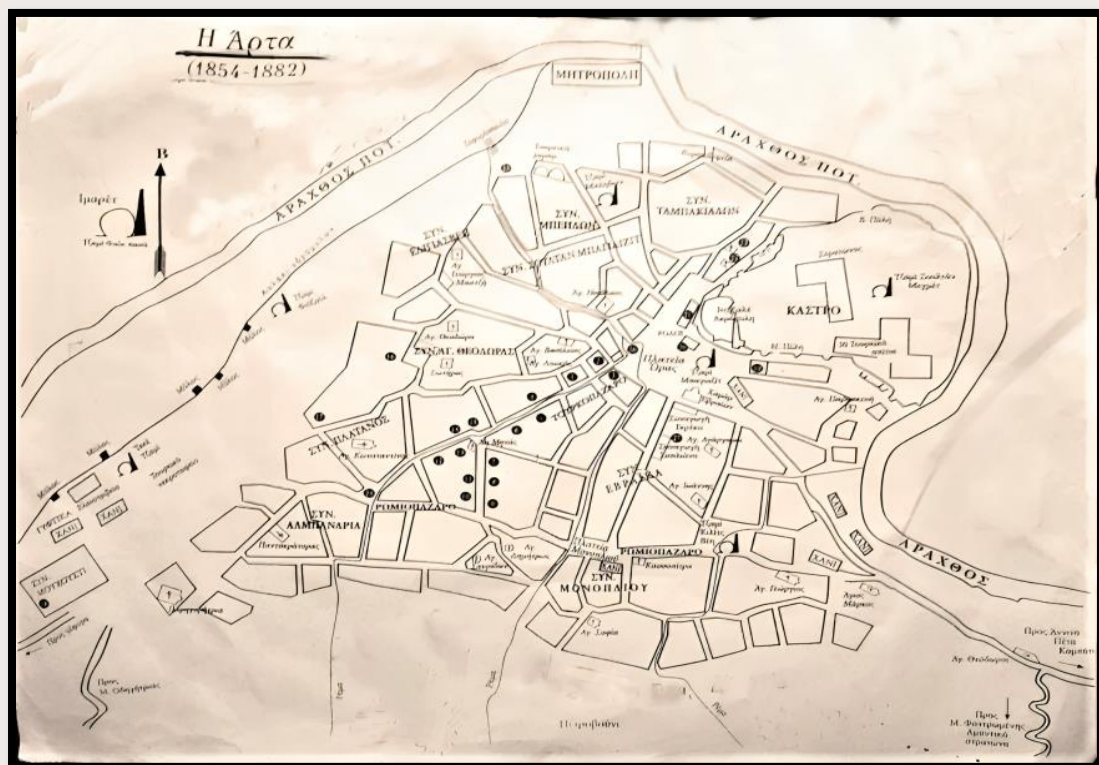
Ο πίνακας με «Τη Μάχη της Άρτας» όπως παρουσιάζεται στο βιβλίο A LUMINOUS LAND – ARTISTS DISCOVER GREECE του Richard Stoneman για το Getty Museum. Πάνω ψηλά απεικονίζεται το χωριό Ιμαρέτι, με το τζαμί του Φαΐκ πασά.

Σε ένα κείμενο του για την Άρτα στο Περιοδικό ΣΚΟΥΦΑΣ, ο δικηγόρος Ε. Πατσαλιάς μας περιγράφει με περισσότερες λεπτομέρειες το σημείο που βρίσκονταν αυτά τα μουσουλμανικά τεμένη της Άρτας :

“Τό τζαμί τού Σουλτάν Μεχμέτ πού βρισκόταν μέσα στόν περίβολο τού φρουρίου, τό τζαμί τού Σουλτάν Μπαγιαζίτ πού ήταν κτισμένο έξω από τό κάστρο στήν παλιά πλατεία τού Ώρολογίου. Τό τζαμί αυτό ήταν τό μεγαλύτερο από τά άλλα τζαμιά, εξωτερικά δέ φαινόταν διόροφο γιατί εΐχε δυό σειρές παραθύρων. Τό τζαμί τού Κιλίτς Μπέη πού ήταν κτισμένο στήν ανατολική πλευρά τής πλατείας Μονοπωλείου, τό τζαμί τού Φειζούλη πού ήταν κτισμένο στή συνοικία τών Μύλων (πρώην οικία Κασαή), ένα άλλο τζαμί, χωρίς ιδιαίτερη ονομασία, πού ύψώνονταν στή δυτική πλευρά τού τούρκικου νεκροταφείου (σημερινή πλατεία Κιλκίς) καί τέλος ένα μικρό, αλλά κομψό τζαμί, τό τζαμί τών Μπέηδων, γιατί σ’ αυτό πήγαιναν οι πλούσιοι Τούρκοι πού κατοικούσαν στή συνοικία τής Μητροπόλεως. Τό τζαμί αυτό βρισκόταν νότια τής Μητροπόλεως, περίπου στή συμβολή τών οδών Ιγνατίου Μητροπολίτου καί περιφερειακής οδού”, (Πατσαλιάς, 1995)

Στο ρυμοτομικό σχέδιο της Άρτας που ακολουθεί, διακρίνονται οι συνοικίες της Άρτας, τα χάνια, οι μύλοι, οι εκκλησίες καθώς και οι θέσεις των επτά από τα οκτώ τζαμιά της πόλης κατά την περίοδο 1854-1882.

1. Τεκέ τζαμί
2. Φειζούλ τζαμί
3. Τζαμί Μπέηδων
4. Τζαμί Σουλτάν Μεχμέτ
5. Τζαμί Μπαγιαζίτ
6. Τζαμί Κιλίτς Μπέη
7. Τζαμί ΦαΐΚ Πασά στο Ιμαρέτ

Μαρτυρίες επίσης σχετικά με τον αριθμό των τζαμιών στην πόλη της Άρτας έχουμε και από τους πολεμικούς ανταποκριτές που έμειναν στην πόλη κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1897, με την διαφορά ότι αρκετά απ' αυτά ήταν ερείπια. Ο Henry W. Nevinson, πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας The Daily Chronicle στην Άρτα το 1897, μας δίνει μια λεπτομερή περιγραφή της πόλης της Άρτας και αναφέρει ότι υπήρχαν συνολικά 15 τζαμιά στην πόλη, αρκετά από αυτά ερειπωμένα : «.....Εδώ κι εκεί συναντά κανείς ένα ερειπωμένο τζαμί —είναι περίπου δεκαπέντε από αυτά συνολικά— με τον λεπτό λευκό μιναρέ να υψώνεται στον αέρα σαν σβησμένο κερί. Κατά διαστήματα βλέπεις να στέκεται και μια αμνημόνευτη εκκλησία, κόκκινη με στενά ρωμαϊκά τούβλα, επενδυμένη με εικονογραφημένα πλακάκια, όπου μερικές φορές θυμίζει ακόμα την παλιά Ελλάδα στα γλυπτά της κιονόκρανα» (Nevinson, 1898).

3.6 ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ

(1449 – 1884)

Όλα τα δεδομένα που παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 3, μπορούν σχηματικά να καταγραφούν και να συγκριθούν ως εξής :

Narda	Mosque	Camii	Mescid	Medrese	Mektep	Tekkiye	Imaret	Khan/carsi	Hammam	Sabat	Koprusu	Kale	Cesme
Before Evliyâ	1	1	-	3									
Evliyâ (late 17th c.)	16	7	9	4	5	3	1	1	?	1	1	1	
Yanya Salnâmesi 1877	>8	8	-	2	41	1		15	2		25		110
E. H. Ayverdi	16	13	3	10	13	6	4	8	3	1	1	1	
Xenopoulos 1884	8	8	-							1	1	1	

Αξιολογώντας αυτά τα δεδομένα, τουλάχιστον όσον αφορά τα τζαμιά, που αποτελούσαν ξεχωριστό δείγμα οθωμανικής αρχιτεκτονικής μπορούμε να δούμε ότι :

- α) 1 τζαμί καταγράφεται το πρώτο μισό του 16^{ου} αι.
- β) 16 τζαμιά έχουν καταγραφεί από τον Evliyâ Çelebi στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αι.
- γ) περισσότερα από 8 τζαμιά έχουν καταγραφεί στον Σαλναμέ του 1872, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι.
- δ) 16 τζαμιά έχουν καταγραφεί από τον Ayverdi συνολικά, με βάση διάφορες πηγές
- ε) 8 τζαμιά έχουν καταγραφεί και από τον Σεραφείμ Ξερόπουλο στο τέλος του 19^{ου} αι.

Σχετικά με τα εκκλησιαστικά τζαμιά ή τζαμιά της Παρασκευής (cami), βλέπουμε ότι υπάρχει αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού τους από την εποχή του Evliyâ έως τον 19ο αιώνα . Από την άλλη πλευρά, ο αριθμός των μικρών τζαμιών (mescid) μειώθηκε σημαντικά. Αντίθετα, τα τζαμιά της Παρασκευής αυξήθηκαν εμφανώς,

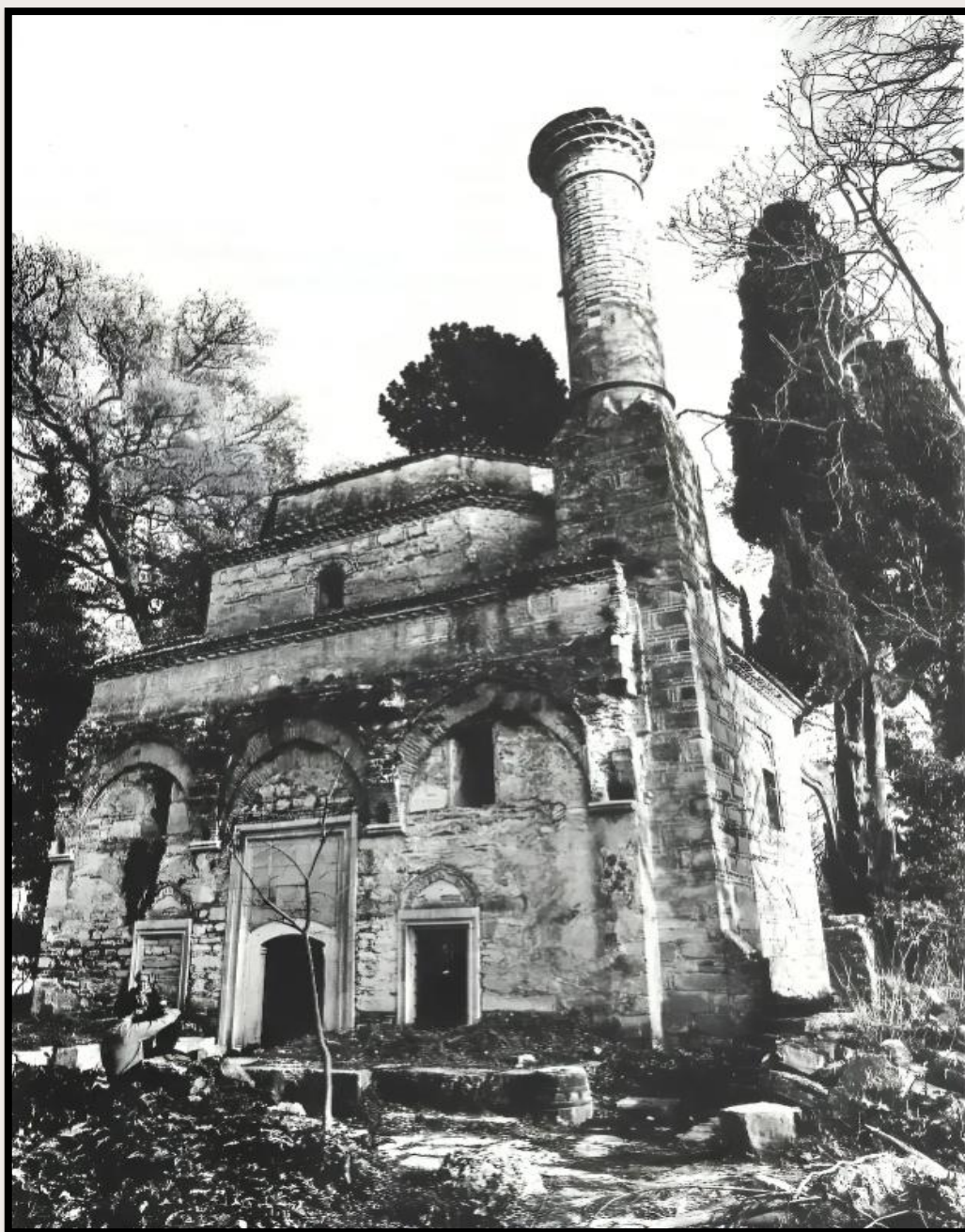
καταδεικνύοντας την ευρεία μεταστροφή των mescids σε τζαμιά της Παρασκευής μετά την Ενλιγιά. Στην πραγματικότητα, αυτό το φαινόμενο της μετατροπής των mescids σε τζαμιά της Παρασκευής είναι συνεπές με το δόγμα της ύπαρξης πολλαπλών τζαμιών Παρασκευής στην ίδια πόλη – κασαμπά. (Η πρωτεύουσα του καζά, δηλώνεται στα Τουρκικά με τον όρο «κασαμπάς»). Ο Hartmuth προτείνει στα τέλη του 15ου αιώνα σαν την έναρξη αυτού του φαινομένου στα Βαλκάνια, ξεκινώντας πρώτα από τα μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Θεσσαλονίκη και την επέκτασή τους αργότερα σε όλη την επικράτεια, (Hartmuth, 2014)

4.ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ ΣΗΜΕΡΑ

Σύμφωνα με μια έρευνα του 2019, η σύγκριση του αριθμού των τυπικών οθωμανικών κτιρίων στην Ελλάδα τότε και τώρα δίνει μια αναλογία 13,7% (Ameen, 2019). Αυτό δείχνει μεν ότι η οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά στην Ελλάδα υπέφερε σε μεγάλο βαθμό, ωστόσο ο αριθμός των κτιρίων παραμένει ένας

από τους μεγαλύτερους στα Βαλκάνια. «Οι λόγοι πίσω από την καταστροφή μεγάλου μέρους των οθωμανικών κτιρίων στην Ελλάδα οφείλονταν σε επαναστατική εκδίκηση, σε πολιτικά κίνητρα ή σε τοπική αποστροφή κατά των «Τουρκικών» αντικειμένων, αλλά υπάρχουν και άλλες αιτίες που μείωσαν επίσης τον αριθμό των υπάρχοντων οθωμανικών κτιρίων, που συχνά έχουν απορριφθεί, όπως πόλεμοι, σεισμοί, εκρήξεις και επαναχρησιμοποίηση των κτιρίων από άλλους κατακτητές ή σύμφωνα με τις νέες ανάγκες της ελληνοχριστιανικής κοινότητας σε ορισμένες περιοχές με την νέα δημογραφική κατάσταση μετά τη συνθήκη της Λοζάνης το 1923», (Ameen, 2019).

Το τζαμί Φαϊκ Πασά το 1972, σε φωτογραφία της Ρένας Ανδρεάδη – Φωτογραφικό αρχείο Μουσείο Μπενάκη

Δεν πρέπει λοιπόν να διαφεύγει της προσοχής μας ότι κατά τον 19^ο αιώνα η περιοχή της Άρτας υπήρξε θέατρο αρκετών πολεμικών επιχειρήσεων λόγω της επανάστασης των υπόδουλων Ελλήνων τον 19^ο αι., πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πολλά τζαμιά ίσως είχαν καεί ή καταστραφεί κατά τη διάρκεια τους. Στο γεγονός αυτό συντείνει και η μαρτυρία του πολεμικού ανταποκριτή Η. W. Nevinson στο τέλος του 19^{ου} αιώνα ότι από τα 15 τζαμιά της πόλης αρκετά ήταν κατεστραμμένα. Γεγονός είναι ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν όρθια 8 τζαμιά, σύμφωνα με τις αναφορές στο Σαλναμέ του 1872 και του Σεραφείμ Ξενοπούλου το 1884.

Σήμερα από τα τζαμιά αυτά έχουν διασωθεί μόνο δύο : το τζαμί του Φαϊκ πασά στο Μαράτι Άρτης και το Φεϊζούλ τζαμί στη συνοικία των Μύλων. Το μεν πρώτο

διασώθηκε γιατί αφ' ενός μεν βρισκόταν σε μη κατοικημένη περιοχή, μακριά από την πόλη, αφ' ετέρου δε ήδη από το 1938 είχε εκδοθεί βασιλικό διάταγμα που το κήρυσσε διατηρητέο (ΦΕΚ 18/20 Ιανουαρίου 1938, "Περί κηρύξεως διατηρητέων Ιστορικών μνημείων"). Πρόσφατα δε έχουν αρχίσει οι εργασίες αποκατάστασής του, καθώς με απόφαση της υπουργού Πολιτισμού Λίνας Μενδώνη και μετά από γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, εγκρίθηκαν οι δύο μελέτες που είχαν υποβληθεί προς την κατεύθυνση αυτή, δηλαδή η Αρχιτεκτονική και Στατική μελέτη για την «Αποκατάσταση του Οθωμανικού Τεμένους του Φαϊκ πασά στο Ιμαρέτ και του περιβάλλοντος χώρου καθώς και η καταγραφή προβλημάτων δομικών υλικών».

Όσο αφορά το δεύτερο τζαμί, «.....μετά την προσάρτηση της Άρτας το 1881 στο νέο ελληνικό κράτος, οτιδήποτε θύμιζε την κατάκτηση της πόλης από τους Οθωμανούς οδηγήθηκε είτε στην καταστροφή είτε, στην καλύτερη των περιπτώσεων, στην αφάνεια και την λήθη. Το τέμενος του Φεϊζούλ επηρεάστηκε και από τις δυο αυτές επιλογές. Αρχικά καταστρέφεται τμήμα του πλίνθινου μιναρέ, όπως φαίνεται και από σκίτσο του καθηγητή Αναστάσιου Ορλάνδου του 1917, πιθανόν σε μια προσπάθεια πρόκλησης του οθωμανικού στρατού

που βρίσκεται απέναντι από την πόλη, λίγο πριν τις πολεμικές συγκρούσεις του 1897. Είναι σίγουρο ότι και το υπόλοιπο τμήμα του μιναρέ με την πάροδο του χρόνου και χωρίς συντήρηση καταρρέει μέχρι την τελική του πτώση. Το μνημείο χάνει την θρησκευτική του χρήση και σίγουρα μετά την λήξη του πολέμου καταγράφεται πλέον στην συνείδηση της πόλης ως κατοικία. Σύμφωνα με μαρτυρίες την ιδιοκτησία του ναού την είχε μέχρι το 1941 ο Οθωμανός Εμίν Μπέης. Το τζαμί το 1962 κηρύσσεται διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 473/17 Δεκεμβρίου 1962, "Περί κηρύξεως αρχαιολογικών χώρων"), ωστόσο μόλις την δεκαετία του 1980 πλέον εγκαταλείπεται η χρήση ως κατοικία και έρχεται στην ιδιοκτησία της αρμόδιας εφορίας Βυζαντινών αρχαιοτήτων.

Το καλοκαίρι του 2012 γίνεται από τον μελετητή η αποτύπωση του τεμένους του Φεϊζουλλάχ. Κατά την καταγραφή του μνημείου το κτήριο δεν είναι προσβάσιμο στο

κοινό, δεδομένου ότι χρησιμοποιείται ως χώρος φύλαξης των ανασκαφικών ευρημάτων της οικείας βυζαντινής εφορίας αρχαιοτήτων. Ήδη εξωτερικά εντοπίζονται οι επεμβάσεις προκειμένου να γίνει βιώσιμο ως κατοικία, ενώ η δυναμική ανάπτυξη της πόλης έχει εγκλωβίσει την νότια και τμήμα της ανατολικής πλευράς του κτίσματος με την ανέγερσή κατοικιών που εφάπτονται στις πλευρές αυτές», (Κοντογιάννης, 2014).

Φειζουλάχ Τζαμί, Άρτα, (Feyzullah Mosque, Arta, Epirus, Greece), 1970ς, Machiel Kiel Photography - Netherlands Institute in Turkey (NIT)

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αν και οι ανθρώπινοι και φυσικοί παράγοντες, στους οποίους ήδη αναφερθήκαμε, μείωσαν τον αριθμό των οθωμανικών κτισμάτων στην πόλη μας και στην χώρα γενικότερα, η διατηρημένη οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά στην Ελλάδα εξακολουθεί να είναι μία από τις μεγαλύτερες στον χώρο των Βαλκανίων, με εκπληκτική ποικιλία σε λειτουργία, σχέδιο, επιγραφές, αρχιτεκτονική, πρωτοτυπία, γεωγραφική κατανομή και τεχνικές δόμησης. Ιδιαίτερα για την πόλη της Άρτας, τα δύο μόνο εναπομείναντα οθωμανικά κτίρια αποτελούν σημαντικό πλούτο που συμβάλλει θετικά στη διατήρηση και διαμόρφωση της υλικής και ιστορικής κληρονομιάς της πόλης. Η διατήρηση και η επαναχρησιμοποίηση αυτών των κτιρίων σίγουρα θα προσελκύσει περισσότερους τουρίστες συμβάλλοντας έτσι στην πρόωθηση τουριστικών και οικονομικών επενδύσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ameen, A., “*The Ottoman Architecture in Greece Then and Now: Quantitative Approach*”, SHEDET issue, No 6 (2019), pp. 93 – 115.
2. Ayverdi, E., IV (4,5,6) KİTAP. Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, Istanbul : Fetih Cemiyeti, 1982.
3. Cerasi, Maurice Munir, *Il tessuto residenziale della città ottomana (secc. XVIII-XIX)*, Storia della Città 31-32 (1984).
4. Drakoulis, D., *The spatial organization of Ottoman Selanik (Thessaloniki), according to Evliya Celebi*, Συνέδριο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ & ΧΩΡΟΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ 17ος 20ος αι. Θεσσαλονίκη, 2012
5. Eyice (Semavi), “*Yunanistan da unutulmuş eski bir Türk eseri*”, BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ SAYI:5 ŞUBAT 1968.
6. Hartmuth (Maximilian), “*A Late Fifteenth Century Change in the Rapport of Friday Mosque and Ottoman City? A Case Study of Macedonia*” in: Centre and Periphery? Islamic Architecture in Ottoman Macedonia, 1383-1520 (FWF P26406, 2014-2017), 1-19.
7. Κανετάκη, Ε., ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ, Εκδότης: Τ.Ε.Ε., ISBN: 960-8369-04-5, Αθήνα, 2004
8. Καρρά, Α., “*Ο Καζάς της Άρτας στο Οθωμανικό Τεφτέρι TD 367, του 1530*”, Άρτα, 2024.
9. Καρρά, Α., “*Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Άρτα τον 17ο αιώνα*”, Άρτα, 2024.
10. Κοντογιάννης, Ε., *Ιμαρέτ. Στη σκιά του ρολογιού. Ιμαρέτ-Φεϋζούλ: Επανερμηνεύοντας τα τεμένη της Άρτας*, Διπλωματική εργασία, Αθήνα, 2014
11. Nevinson, H., SCENES IN THE THIRTY DAYS WAR BETWEEN GREECE & TURKEY – 1897, London, J. M. DENT & CO. 29 and 30 Bedford St, W.C., 1898.
12. Özergin (M. Kemal), “*Eski bir rûznâmeğe göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri*,” Tarih Enstitüsü Dergisi vol. (4-5), 1973-1974, pp. 263-290.
13. Πατσαλιάς, Ε., “*Η Άρτα προ 100ετίας*”. Περιοδικό ΣΚΟΥΦΑΣ, τχ. 85, Άρτα, 1995
14. Petersen, A., Dictionary of Islamic architecture, Routledge, London, 1996
15. Σεραφείμ Βυζάντιος, ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ ΑΡΤΗΣ, ΠΡΕΒΕΖΗΣ, Εν Αθήναις, 1884
16. Singer, A., Mapping Imarets, στο Nina Ergin και Christoph Neumann και Amy Singer (επιμ.), Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire, Eren Yayincilik, Istanbul 2007.
17. Yanya Vilayet Salnâmesi (1288 - 1319 H/ 1871-1901 A.D)

